

ԱՆԻԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՈՒ ՎԱՆՔԵՐԻ ՆՎԻՐԱՏՈՒՆԵՐԸ
(X - XIV դդ.)

Սույն հոդվածում փորձ է արվում քննության առնել Անիի եկեղեցիների ու վանքերի նվիրատուներին, խորամուխ լինել նրանց սոցիալական շերտերի մեջ: Քննարկվող հարցի սկզբնաղբյուրները հիմնականում քաղաքի եկեղեցիների ու վանքերի վեմերին պահպանված արձանագրություններն են, որոնց մեջ առանձնանում են նվիրագրերն ու հիշատակագրերը: Սրանց հեղինակները երբեմն պատմական տարբեր իրադարձությունների մասին կարծառուտ տեղեկություններ հաղորդելով՝ իրազեկում են կրոնական հաստատություններին անշարժ կալվածքներ և շարժական գույք նվիրելու փաստեր: Հիշյալ վավերագրերից մի քանիսը կողմերի միջև կնքված պայմանագրեր են՝ երկուստեք պարտավորությունների ստանձնումով: Եթե նվիրատուները հիշատակում են նվիրաբերված արժեքների նկատմամբ իրենց ունեցած իրավունքի ձևերը, դրանց ձեռք բերելու ուղիները և օտարման պայմանները, ապա հոգևոր հաստատությունների սպասավորները հանձն են առնում որոշ քանակի արարողությունների կատարումը: Իրավական այս փաստագրերը կանոնակարգվում ու ամրագրվում էին երդումների ու անեծքների բանաձևերով և կամ վկաների հաստատումով:

Քաջ հայտնի է, որ Անիի վիմագրերի զգալի մասը մասամբ եղծվել է, մասամբ էլ ոչնչացվել, ուստի դրանք անհասանելի են հետազոտողներին: Ուսումնասիրության առումով խնդիրներ են հարուցում մասնակիորեն խաթարվածները, որոնցում բացակայում են կամ նվիրատուների անունները, կամ նվիրաբերված արժեքները կամ արձանագրությունների կազմման թվականները և այլ փաստեր:

Հարուցված խնդիրը երբեմն չեն լուծում նաև անխաթար պահպանված արձանագրությունները, որովհետև նրանցում ոչ բոլոր նվիրատուների սոցիալական դիրքը բացահայտող տվյալներ են պարունակում: Այս պարագայում հարկ է լինում կողմնակի թվացող փաստերից կռահումներ կատարել՝ ի մասնավորի՝ նախաբանային բանաձևերից, նվիրաբերված կայքերի տիպերից, հատկացված արարողությունների թվից, հոգևոր հաստատությունների սպասավորների վրա դրված պարտավորությունների լեզվաոճական ձևակերպումներից և ուրիշ «մանրույթներից»:

Քննության նյութ դարձած թեմայի ժամանակագրական սահմանները թեև ընդգրկում են շուրջ երեք և կես հարյուրամյակ, սակայն հայտնի են շուրջ հինգ տասնյակի հասնող նվիրատվություններ՝ այն էլ ոչ կանոնավոր, ժամանակագրական մեծ խզումով, որպես հետևանք երկրի խռովահույզ վիճակի: Ինչպես նշվեց, նվիրագրերից մի քանիսը հնարավորություն չեն ընձեռում նվիրատուների սոցիալական կարգավիճակը պարզել, այդ պատճառով որոշ դրույթներ հնարավոր է, որ հապճեպ ու վիճահարույց լինեն: Այսուհանդերձ, խնդրո առարկա նյութն Անիի եկեղեցիների նվիրատուների մասին մեզ պատկերացում տալիս է:

Ամիի վիճագրերը հրատարակվել են բազմիցս: Դրանց մի մասը թարգմանվել է նաև օտար լեզուներով¹: Քաղաքի հնագիտական նյութերը պեղելու և ուսումնասիրելու գործում անգնահատելի է Ն. Յա. Մառի դերը, որի ղեկավարությամբ սկսվեցին պեղումները, որոնք ընդմիջումներով 1892թ. տևեցին մինչև 1917թ.: Այս աշխատանքների հանրագումարը հեղինակի 1934թ. ռուսերեն հրատարակած «Ашш» աշխատությունն էր:

Հարկ է նշել, որ տեղի սղությունը հնարավորություն չտվեց մեզ վիճական վկայությունները մեջ բերել անբողջովին և անդրադառնալ դրանց համաձայնալից մեկնություններին:

1. Ժամանակագրական առումով Ամիի եկեղեցիների առաջին նվիրատուն Շուշան Պահլավունին է, որի նվիրագրերը պահպանվել են Ա. Գրիգոր /Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցու վրա²: Սրանցից մեկում Շուշանն իրեն հորջորջում է «Տիկնաց տիկին» և հաղորդում Ա. Գրիգորին Մրվանի կրպակը ու 80 դրամ նվիրելու մասին: Երկրորդը թվագրված է 994թ. և իր «տիկնաց տիկին» տիտղոսին հավելում է «զուգակից Գրիգորի իշխանի», նշում Մրվանի կրպակների նվիրատվությունը՝ անեծքի բանաձևով³:

Մարմաշենի վանքի գլխավոր եկեղեցու /988-1029/ կառուցողներն ու նվիրատուները Շուշան Պահլավունին ու իր որդիներն են: Այստեղ նրան ճանաչում ենք «Շուշանիկ հայոց տիկնաց տիկին» տիտղոսով: Անտարակույս վերջինս կապվում է նրա ամուսնու՝ հայոց իշխան Գրիգոր Պահլավունու տիտղոսի հետ: Գրիգոր Պահլավունին հայտնի է նաև Համգե ամուսնով: Շուշանն ուներ չորս որդիներ՝ Վահրամ, Վասակ, Ապլղարիք, Համգե և մեկ դուստր՝ Սեդա ամուսնությունով⁴: 1037թ. նա այլևս ողջ չէր, որովհետև նրա հիշատակին արարողություններ են պահանջվել:

1040թ. Ապլղարիքը կառուցում է մատուռ-հանգստարաններ՝ Ա. Ատեփանոս և Ա. Զրիստափոր, առաջինը ծնողների, իսկ երկրորդը եղբոր՝ Համգեի ու քրոջ՝ Սեդայի համար⁵: Շուշան Պահլավունու մարմինն ամփոփվել է Մարմաշենում՝ նրանց տոհմական դամբարանում:

2. Կատրանիդե հայոց թագուհի: Գագիկ Ա Բագրատունու /990-1020/ տիկինը, Սյունիքի Վասակ թագավորի դուստրը, ուներ Սմբատ, Աբաս և Աշոտ ամուսններով որդիներ: 1001թ. Գագիկ Ա-ի հրամանով ավարտել է Ամիի Մայր տաճարի շինարարությունը, որն սկսել էր Սմբատ Բ-ը /977-990/: Թագուհին Մայր տաճարին

¹ Ն. Սարգիսյան. *Տեղագրությունը և Փոքր եւ Կ Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864*; Շիրակ, *Տեղեկագրություն պատկերացող, հաւաքեաց Հ. Ղևոնդ Վ. Ս. Ալիշան, Վենետիկ, 1831*; *Этнографическое описание в Карсе, Ашш и в окрестностях последнего, Москва, 1881*; Կ. Բասմաջեան. *Հայերեն արձանագրությունը Ամու, Բագնայրի և Մարմաշենու, Պարիս, 1931*; Վիճական տարեգիր. կազմեց Կ. Կոստանեանց, Ա. Պետերբուրգ, 1913; Դիվան հայ վիճագրության, Ամի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, պրակ 1, Երևան, 1966: Սկզբնաղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները միայն սկզբում են լրիվ վկայակոչվում:

² Հ. Օրբելին Դիվանում Ամիի եկեղեցիներից մի քանիսը հիշատակում է դրանց կառուցողների կամ հովանավորների անուններով: Մենք հետևել ենք նրան: փակագծերում նշել նաև այդ անձանց:

³ Դիվան I, էջ 31-32:

⁴ Ի. Ա. Օրբելի. *Надпись Марташеви, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 442*

⁵ Դիվան I, էջ 33:

է նվիրել բանկազին զարդեր¹: Այս նվիրատվությունների վերաբերյալ համեմատաբար հանգամանալից է խոսում Ստեփանոս Ասողիկը²:

Մարմաշենի արծանագորություններից մեկի մեջ նրա թոռը «ափխագաց և հայոց թագուհի» Մարիամը Կատրանիդեին հիշատակում է Կատա ձևով³: Տեկորի տաճարի 1008թ. արտոնագրով տեղի բնակչությանը նա ազատել է հարկատվությունից⁴: Կատրանիդեի տապանատուն մատուռը գտնվել է Մայր տաճարից արևելք: Պեղումները պարզել են, որ թագուհու գերեզմանն ավելի վաղ կողոպտված է եղել:

3. 1031թ. հայոց իշխանաց իշխան Վահրամ Պախլավունու որդին՝ Աբուղամըր իր եղբոր՝ Գրիգորի ամուսնության և երկարակեցության համար Առաքելոց եկեղեցուն է նվիրել Կառնուտի արտը⁵:

4. Աբուղամրի արծանագրությանը կից խաչատուրի անթվական վիմագիրն է, որով նա նույն եկեղեցուն է նվիրել իր գանձագին *սարաւորթով*⁶ տունը: *Սարաւորթ* ունի մի քանի իմաստներ, բայց տվյալ համատեքստում ցույց է տալիս բարձրաշեն կամ բարձր պատշգամբով առանձնատուն: Այս տան հորինվածքի կամ դիրքի շեշտումը թույլ է տալիս այն դասել ոչ սովորական առանձնատների կարգին: Խաչատուրի նվիրագիրը հարում է Անիի ավագանու կամ ընչեղենների այն նվիրագրերին, որոնցում բանեցված է եկեղեցու սպասավորների վրա դրված խիստ պարտադրանքն ու հատկապես անեծքի պահանջկոտ բանաձևը:

5. Ապլղարիք Պախլավունի, որդին էր Գրիգոր-Յամգե և Շուշան Պախլավունիների, թոռը Աբուղամրի: 1035թ. Սմբատ Բ Բագրատունու հանձնարարությամբ նա Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Դ-ին /1034-1041/ էր տարել թագավորի հրովարտակը: Կ. Պոլսից բերել էր տերունական խաչի մասունքը և 1036թ. կառուցել Ա. Փրկիչ եկեղեցին: Վաղ ժամանակներից կորցրել էր հորը: Հոր, մոր, եղբոր և քրոջ համար կառուցել էր Ս. Ատեփանոս և Ա. Զրիստափոր մատուռները:

Ապլղարիքը Ա. Փրկչին նվիրել է կրպակներ, ծիթհանք, այգի, հողեր, այլ ընծաներ: Նա իրականացրել է նաև ուրիշ կառույցներ, նվիրատվություններ կատարել Ա. Հակոբ Խուշան Պախլավունու/ եկեղեցուն:

Ապլղարիքը Անիի վիմագրերում հիշվում է *մարգապամ*⁷: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում մատենագրական տվյալները մարգապանների համար նշում են մի քանի գործառնություններ: Նրանք ղեկավարում էին երկրի զինված ուժերը, հանդես գալիս կողմնապահների դերում, զբաղվում արտաքին հարաբերություններով: Այսուհանդերձ մարգապանների գործունեությունը նաև կարող էր գերել լինել որևէ սահմանափակությունից՝ մայած տեղին, հանգամանքերին ու պայմաններին:

6. Վահրամ Պախլավունին իր Աբուղամր որդու «ոգեբաժնով» երկու կրպակ է գնել ու նվիրել Ա. Գրիգոր / Գրիգոր Պախլավունու/ եկեղեցուն⁸: Այս վիմագիրը դիտվել է 1031-1033թթ. գրություն: Նրա ծննդյան թվական է նշվում 967-ը:

¹ Անդ, էջ 35:

² Ստեփանոսի *Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ. 1885, էջ 256:*

³ *Н. А. Орбеля. Написан Мармарица, с. 444.*

⁴ *Վիմական տարեգիր, էջ 13:*

⁵ *Դիվան I, էջ 12:*

⁶ *Անդ:*

⁷ *Դիվան I, էջ 44-45, 46:*

⁸ *Դիվան I, էջ 32:*

Ըստ ժամանակի Վահրամ Պահլավունու մասին առաջին հաղորդումը քաղում ենք վերը նշված Մարմաշենի արձանագրությունից:

Վահրամ Պահլավունին սկզբնաղբյուրներում հիշվում է *հայոց մեծ իշխան, իշխանաց իշխան, մեծ սպարապետ* և բյուզանդական *անթիպատ պատրիկ* տիտղոսներով, բայց առավել տարածվածը իշխանաց իշխանն է: Հայոց իշխանի տիտղոսը Պահլավունիների տոհմի մեմաշնորին է եղել: Այդպես են ճանաչվել Վահրամի հայրը և պապը:

Արաբական տիրապետության օրոք հայոց իշխանի դերը պարզաբանված է¹: Հայոց իշխանը միջնորդի դեր էր խաղում խալիֆայության և հայ իշխանների միջև: Նրա գերիշխանությունը ճանաչում էին Հայաստանի, երբեմն նաև Վիրքի ու Աղվանքի ավատատերերը: Ճիշտ է, Բագրատունիների պետականության վերականգնումից հետո հայոց իշխանի իրավունքներն որոշ չափով սահմանափակվեցին՝ թագավորների գործառնություններով, այդուհանդերձ, նրանք երկրի ներքին և արտաքին կյանքում իրենց ժամրակշիռ տեղը պահպանեցին, հատկապես զինված ուժերի ղեկավարության ասպարեզում: Այս առումով խոսում է Վահրամ Պահլավունու դերը:

Ամբերդի եկեղեցու 1026թ. Վահրամ Պահլավունու վիճագիրը տեղեկացնում է նրա կողմից գլխավոր տաճար կառուցելու, եպիսկոպոսական աթոռ հիմնելու և ծխերից զանձվող հարկի ու հասույթների չափը սահմանելու մասին: Նորահաստատ հոգևոր աթոռի սահմաններն ընդգրկում էին Նիզ գավառը, Արագածոտնը և Վաղարշապատի շրջանը, որոնք վարչականորեն մտնում էին Վահրամ Պահլավունու իշխանության մեջ²: Հետևաբար, հայոց այս իշխանը զինվորական իշխանությունից զատ որոշակի ավատի սահմաններում մարմնավորում էր նաև քաղաքացիական իշխանություն, որի կենտրոնը Ամբերդն էր:

Վահրամ Պահլավունու գործունեության հաջորդ դրվագը համընկավ երկրի քաղաքական կյանքի կորստյան հետ, երբ հայոց թագավորությունը կորստից փրկվելու նրա անդուլ ջանքերն ի դերն եղան: Պահլավունի իշխանը մնաց Մեծ Հայքի ռազմական ուժերի հրամանատար և միացած իր երեկվա հակառակորդի՝ Բյուզանդիայի հետ հարկադրված էր կռվելու նրա նախկին դաշնակցի՝ Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ: 1045թ. Դվինում հայ-բյուզանդական ուժերին վիճակված էր անհաջողություն: Մարտում սպանվեցին Վահրամ Պահլավունին և նրա որդին՝ Գրիգորը³: Հայոց սպարապետի մարմինն ամփոփվեց Մարմաշենում⁴: Այնտեղ՝ Մայր տաճարի գերեզմանոցում է ամփոփված նրա տիկնոջ Ասիկայի՝

¹ Տես Ա. Տեր-Ղևոնդյան. «Հայոց իշխանը» արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, ք. 2, էջ 121-134:

² Արձանագրության վերջին վերձանության ու մեկնության հեղինակը Ս. Ավագյանն է խոսել նրա Վահրամ Պահլավունու 1026թ. արձանագրությունը Ամբերդում և եկեղեցական պտղին միջնադարյան Հայաստանում հողվածը հեղինակի «Վիճական պրպտումներ» ուսումնասիրության մեջ, էջ 45-62:

³ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, 9, Հովհաննես Սյուլիցես, թարգմանություն քննադից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթեկյանի, Երևան, 1979, էջ 148-149: Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերտցույ, աշխ. 4, Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 63: Մատթեոսի Ուռհայեցույ ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 98:

⁴ Н. А. Орбели. Надгробие Маршавяна, с. 449.

Անձնացյաց տեր, հայոց մարզպան Տիգրանի դստեր մարմինը, որը վախճանվել էր ավելի վաղ՝ 1015թ.¹:

7. Ոմն Շահիկն ու իր որդի Վարդը 1050թ.՝ Ս. Փրկիչ եկեղեցուն տվել են իրենց տունն ու տան բակը: Արձանագրությունից չի պարզվում նրանց սոցիալական դիրքը:

8. Քրիստափոր անունով մեկը 1050թ. Ս. Փրկչին նվիրել է իր գանձագին յոթ տները պահանջելով տարեկան 24 ժամերգություն²:

Արձանագրության տեղը, ոճը, նվիրաբերված արժեքները, ստացված արարողությունների թիվը թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ նվիրատուն սոցիալական վերին շերտերի ներկայացուցիչ էր, ազնվական տոհմից:

9. Հովհաննեսը՝ Սողոմոնի որդին Ա. Աստվածածին խամբուշենց/եկեղեցուն 1054թ. ընծայել է 20 դահեկան³: Այս արձանագրությունը ոչինչ չի ասում նվիրատուի դիրքի մասին: Բայց նրա կողմից թելադրված «եղի լուծի վերա սպասատրաց» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննեսն ևս հարուստ էր բարձր խավերին: Նման կամ նմանատիպ բանաձևերով էին իրենց նվիրագրերը ամփոփում հայ հասարակության մեջ բարձր դիրք գրավողները:

10. Այս եկեղեցուն Գարեգոյնը նվիրել է իր գանձագին արտը⁴: Նվիրատվության թվականն անհայտ է:

11. Գրիգոր անունով նվիրատուի խամբաշենց եկեղեցու անհայտ նվիրատվության դիմաց ժամերգության քանակը մեկն է⁵:

12. Վարդը և իր կին Շոխը արձանագրության մեջ չպահպանված թվականին խամբուշենց եկեղեցուն նվիրել են 40 դուկատ դրամ⁶:

13. Մխիթարիչը XI դարում անհայտ եկեղեցուն նվիրել է պղնձյա խաչ⁷:

14. Գրիգորը 1058թ. Ա. Առաքելոցին նվիրել է 400 դրամով գնած ավետարանը⁸: Գրիգորի մասին որոշակի բան ասելը դժվար է, եթե հաշվի չառնենք, որ ձեռագրի համար հատկացված գումարն առնվազն մշան է նրա ստացողի փարթամության: Ամենայն հավանականությամբ Գրիգորը Պաղատունիների իշխանական տոհմից էր:

Անիի հոգևոր հաստատությունների նվիրատուների խմբի մեջ ենք ներառում նաև նրանց, ովքեր քիչ միջոցներ չեն ծախսել եկեղեցիների նորոգման համար:

15. Սարկավագ քահանա, որը 1151 թ. նորոգել է Անիի Ա. Սարգիս եկեղեցին⁹: Հավանական է դիտվում, որ Սարկավագը Մայր տաճարի ավագերեց, հայտնի պատմագիր Սամուել Անեցու որդին էր¹⁰: Սարկավագի որդուն՝ Աբրահամ

¹ Անդ, էջ 445:

² Դիվան. I, էջ 43:

³ Անդ:

⁴ Անդ, էջ 51:

⁵ Դվան. I, էջ 51:

⁶ Անդ, էջ 54:

⁷ Անդ, էջ 50:

⁸ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, աշխ. Ե. Մուշեղյանի, պրակ I, Երևան, 1964, էջ 157:

⁹ Դիվան. I, էջ 13:

¹⁰ Անդ, էջ 56:

¹¹ Շիրակ, էջ 128, հմմտ. Կ. Մաթևոսյան, Անի, Ս. էջմիածին, 1997, էջ 128:

երեցին, տեսնում ենք Անիում իր հոր գործի շարունակողին և խնայողին եկեղեցու ամատածեմն նվիրատուին:

Սամուել Անեցու և նրա սերունդների քահանայագործությունը ցույց է տալիս մի շարք տոհմերի կայուն գործառնությունները մեկից ավելի սերունդների համար:

16. Տեր-Սարգիսը 1164թ. Ս. Առաքելոցին նվիրել է գրակալ¹:

17. Հայրապետը 1165թ. նորոգել է Ս. Աստվածածին խաչքանդակ/ եկեղեցին²: Այլուստ ոչինչ հայտնի չէ նրա մասին, թե՛ն եկեղեցու նորոգումը կարող է վկայել նրա նյութական ապահովածության մասին: Հայտնի է, որ եկեղեցիները խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում կառուցվում կամ նորոգվում էին այն տոհմերի ներկայացուցիչների կողմից, որոնց իրավասության ներքո էին դրանք: Հետևաբար Հայրապետը կամ խաչքանդակ տոհմից էր, կամ էլ այդ տոհմի հետ առնչություն ուներ: Չի բացառվում, որ նա այդ եկեղեցու սպասավորներից լիներ:

18-19. Տրդատ քահանան և իր կին խուշուշը Ս. Փրկչի 1193թ. նվիրագիր-հիշատակագրով նորոգում են իրենց «զանձագին հայրենիքը»³: Ս. Փրկչի, նրա մոտ կառուցում ժամանակ, եկեղեցուն նվիրում այգիներ, արտ ու տուն: Տրդատը նույնպես քահանայական տոհմից էր: Նա Արուճի ավագներից Գեորգի որդի Սոսթենես քահանայի որդին էր: Տրդատն ու իր կինը տեր էին շարժական ու անշարժ մեծաթիվ հարստության⁴:

20-21. Սիբի Պահլավունի և նրա ամուսին Գրիգոր. Սիբի Պահլավունին 1210թ. իր ամուսնու՝ Գրիգորի միջոցներով նորոգել է Ս. Սարգիս Սիբի Պահլավունու/ եկեղեցին⁵: Նրա «հարազատն» էր Ղարիփը, որը սպանվել էր 1225թ. Ջալալ էդ Ղինի դեմ մղված Գառնիի ճակատամարտում: Այս Ղարիփը Անիի արքեպիսկոպոս Գրիգորի հարազատ եղբայրն էր, որն ի հիշատակ նրա, չեղյալ էր համարել քաղաքացիների մահվան կապակցությամբ քահանաներից զանձվող հարկը⁶:

22. Սարգիս Լարարար. Ս. Գրիգոր /Գրիգոր Պահլավունու/ եկեղեցու անթվական արձանագրությամբ նա այս եկեղեցուն է նվիրել իր տունը՝ իր հիշատակի համար՝ նրա սպասավորներից պահանջելով 15 օր ժամերգություն⁷: Լարարարը բացատրվել է հետևյալ կերպ. «Թուխ քաջածիզ աղեղանց»⁸: Այս բացատրությունն ամարկելի է: Լարարարը թել, պարան կամ լար պատրաստող արհեստավորն էր: Սարգսի հիշատակին հատկացված մեկ և կես տասնյակ արարողությունները ընդգծում են նրա տան մեծ արժեքը և հետևաբար նրա տիրոջ հարուստ լինելը:

23. Ջաքարե հեքիմի անթվական հիշատակագրությունը ծանուցում է Բագ փողոցում գտնվող նրա տունը կրակակով՝ արձանագրության մեջ անվանումը չպահպանված կրոնական ինչ-որ հաստատությանը նվիրելու մասին⁹:

24. Ջաքարե Ջաքարյան. որդին էր հայոց և վրաց գործերի ամիրսպասալար /զլխավոր հրամանատար/ Սարգիս Ջաքարյանի: Նրա մայրը Սահակա-

¹ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 60:

² Ղիվան I, էջ 54:

³ Ղիվան I, էջ 47:

⁴ Սնդ, էջ 55:

⁵ Սնդ, էջ 18:

⁶ Սնդ, էջ 32:

⁷ Շիրակ, էջ 53:

⁸ Ղիվան I, էջ 68:

դուխտն էր՝ Կայենի ու Մահկանաբերդի տիրոջ՝ Տիդիսի ամիապետ Քուրդ Արծրունու քույրը։ Անիի Աղջկաքերդի Ա. Աստվածածին կամ Կարմիր եկեղեցու պատին պահպանվել է Ձաքարեի արծանագրությունը, որով նա հիշյալ եկեղեցուն է հատկացրել երեք գյուղ, ջրաղաց, այլ կայքեր։ Այս արծանագրության մեջ Ձաքարե Ձաքարյանն իրեն անվանում է վրաց թամար թագուհու /1184-1207/ «հավատարիմ ծառա», իսկ նույն եկեղեցու մեկ ուրիշ արծանագրությամբ Ձաքարեին և նրա եղբայր Իվանեին տրվել է «հայոց թագավորներ» տիտղոսը¹։

Ձաքարե Ձաքարյանի, նրա եղբոր Իվանեի և նրանց հոր՝ Սարգսի գործունեությունը լուսաբանվում է վրացական «Թագակիրների պատմությունը և գովաբանությունը» սկզբնաղբյուրում։ Ձաքարե Ձաքարյանի և նրա եղբոր գործունեությունը համընկավ այն եզակի ժամանակշրջանին, երբ հայ գործերը նրանց ղեկավարությամբ կռվեցին սելջուկյան ուժերի դեմ և երկրի զգալի մասն ազատագրեցին։ Հայաստանում ստեղծվեց ավատական իշխանություն՝ Ձաքարյանների ինքնիշխան տիրակալությամբ։ Ծավալված մարտական գործողությունների արդյունքում ազատագրվեցին ռազմավարական այնպիսի կարևոր հենակետեր ինչպիսիք էին Գանձակը, Շամքորը, Աղբերդը, Անին, Բջինը, Դվինը, Կարսը։

Ձաքարե Ձաքարյանի վերջին արշավանքը տեղի ունեցավ 1210/11թ., երբ նա հայ-վրացական ուժերով մեկնեց Մարանդ, Թավրիզ ու Ղազվին։ Վերադարձին՝ 1212թ. նա հիվանդացավ ու վախճանվեց։ Ձաքարե Ձաքարյանը թաղված է Անահիճի վանքում²։

25. Տիգրան Հոնենցը քաջառիկ տեղ է գրավում Անիի եկեղեցիների ու վանքերի նվիրատուների թվում՝ իր մեծաքանակ ու մեծարժեք հատկացումների շնորհիվ։ 1215թ. նրա միջոցներով կառուցվել են Գրիգոր Լուսավորիչ /Տիգրան Հոնենց/ վանական համալիրը՝ համանուն եկեղեցիով և հարակից շինություններով։ Գրիգոր Լուսավորչին նա հատկացրել է գյուղեր, արտեր, այգիներ, հյուրանոցներ և ուրիշ կայքեր։

Տիգրան Հոնենցը նորոգել է Բեխենց կոչված վանքը, Մայր տաճարի աստիճանները, վանքն ու տաճարը հարստացրել թանկարժեք ընծաներով³։ Տիգրան Հոնենցի մեծաթիվ ու տարաբնույթ ձեռքբերումները աներկբա վկայությունն են նրա անբավ ընչնավետության, որին նա տեր էր դարձել ընտրելով գործունեության մի բնագավառ, որը ներառում էր փոխանակային առևտրի բոլոր ձևերը՝ ի մասնավորի դրամականը։ Այլ կերպ՝ Տիգրան Հոնենցը սեղանավոր էր՝ դրամավաճառ, վաշխառու հողատեր։ Ձաքարե Ձաքարյանին ու նրա շառավիղներին Հոնենցն անվանում է իր «տերերը»։ Այս հարուստ իշխանը տեր էր մեկ ուրիշի։ 1222թ. արծանագրություններից մեկում ոմն եղբայրիկ իրեն անվանում է «Ծառա տեառն իմոյ Տիգրանա»⁴։ Ենթադրվում է, թե սա Հոնենցի շինարար ճարտարապետն է եղել⁵։

¹ Դիվան I, էջ 57, 58։

² Նրա մասին տե՛ս ևս. Թորոսյան «Թագակիրների պատմությունը ու գովաբանությունը» որպես Ձաքարյան Հայաստանի ու Ձաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1992։

³ Դիվան I, էջ 34, 63։

⁴ Անդ, էջ 7։

⁵ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 124։

Անի գետակի աջ ափին գտնվում են անձավային սենյակներ, որոնցում ամփոփվել են քաղաքի ունեւորների մարմինները: Արանց մեջ ուշագրավը Տիգրան Յոնենցի դամբարանն է, որն այժմ է ընկնում գեղազարդ որմնանկարներով¹:

Ն. Յա. Մառը հերքել է նրա տոհմիկ հայ ազնվականության դասին պատկանելը: Ըստ նրա, Տիգրան Յոնենցը հայ ավագանու ներկայացուցիչ կարող էր եղած լինել, սակայն՝ օտար ծագումի, ինչը վկայում է նրա Յոն ազգանունը²: Որքան հայտնի է, Ն. Յա. Մառի այս մեկնությունն ուսումնասիրողներն անուշադրության են մատնել, միայն վերջերս Լ. Խաչիկյանը Տիգրան Յոնենցի ազգանունը առնչեց Ղրիմի արևելյան ծովափի հետ, որը ըստ նրա միջնադարյան հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններում կոչվել է Յոնաց աշխարհ, որի հետ XIII դ. ու դրանից առաջ գործարար տնտեսական կապեր են ունեցել անեցիները: Այսպիսով, ըստ նրա ենթադրության՝ Յոնենց գերդաստանը համանուն աշխարհի հետ ունեցած սերտ կապերի, գուցե նաև սկզբնապես այնտեղ բնակված լինելու պատճառով ստացել է այդ տոհմանունը³: Վկայակոչված վարկածը հետաքրքիր լինելով համոզեց՝ կարոտ է փաստական հիմնավորման:

26. Սուրբ Աստվածածին /Յոռոմի/ եկեղեցուց հայտնաբերված միակ արձանագրությունը հիշատակում է 1217թ. Յոռոմ տիկնոջ կողմից այդ եկեղեցին նորոգելու մասին: Յոռոմի տիկին անվան բաղադրիչը ցույց է տալիս բարձր խավին նրա հարելու հանգամանքը: Անուշադրության չմատնեց նաև նրա կողմից եկեղեցու նորոգումը, որը կապված էր մեծ ներդրումների հետ, մի բան, որը սովորական մարդու ուժերից վեր էր: Յոռոմ տիկինը շեշտում է նաև իր որդու անձնանունը՝ Ջենիշահ⁴: Քիչ հավանական է, որ այս անձնանունը կրեր ոչ արտոնյալ դասից մեկը: Յետևաբար, Յոռոմ տիկինը իր որդու հետ ներկայացնում էր քաղաքի ազնվական տոհմերից մեկը:

27. Անհայտ թվականին Արքա անունով մեկը Ս. Աստվածածին խամբուշենց/եկեղեցուն նվիրել է 10 դահեկան⁵:

28. 1231թ. նույն եկեղեցուն Աթանասը տվել է իր զանազին բնակելի տունը⁶:

29. Կարսեցի /բնագրում՝ Կարցցի/ Ջուհալը Մայր տաճարին 1235թ. նվիրել է Ավետարան, Եսայու մարգարեությունը, շուրջառ, վառ: Տարին մեկ պատարագի իրավունք ստացել⁷: Ջուհալի արձանագրությունը գրվել է զուսպ, առանց ավատատիրական աստիճանակարգություն արտահայտող բանաձևի: Արձանագրությունը չունի նաև անեծքի բանաձև: Ջուհալի ոչ մեծաթիվ, սակայն արժեքավոր նվերները ևս ապացույց են նրա հարստության, բայց զարմանք են հարուցում նրա ստացած սակավաթիվ պատարագները:

30. Առյուծ Յոգևորյանը սալել է Ա. Առաքելոց եկեղեցու ժամատունը: Այս մասին տեղեկացնող արձանագրության թվականը չի պահպանվել⁸: Յոռոմոսի ե-

¹ Ի. Ա. Օրբել, *Краткий путеводитель по городу Ани, Избр. труды*, с. 123.

² Ի. Ա. Մառ, *Ани*, с. 34.

³ Լ. Խաչիկյան, *Չայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող ճանապարհների վրա, «Բանբեր Մատենադարանի»*, 13, Երևան, 1980, էջ 26, ժանր. 67:

⁴ Դիվան. I, էջ 66:

⁵ Անդ, էջ 50:

⁶ Անդ, էջ 51:

⁷ Անդ, էջ 35-36:

⁸ Դիվան. I, էջ 20:

կեղեցու նրա նվերագրերից հայտնի են դառնում ապրած և ժամանակաշրջանը, և՛ բարեգործությունները և՛ հարազատների անունները: Ըստ դրա, Առյուծ Յոզևույնը 1251թ. վերականգնել է Հռոմոսի Ա. Հովհաննես եկեղեցու՝ թաթարների կողմից խափանած ջրամատակարարումը: Նա նաև եկեղեցուն նվիրել է իր սեփական կրպակը Անիում և բանջարանոց¹:

Անիում սեփական կրպակ ունենալն ու նշված բարեգործությունները հաշվի առնելով՝ կարելի է կարծել, որ Առյուծ Յոզևույնը պատկանում էր քաղաքի առևտրա-արհեստագործական դասին՝ թեև նրա ազգանունից կարելի է մակաբերել հոգևոր ծագում:

31. 1253թ. վնասված մի արձանագրությունից հասկացվում է, որ Մուզ խաչատուրի որդի Ակեոն միջնաբերդում՝ Յուշապենց դռան հարևանությամբ եղած տունը նվիրել է Ա. Աստվածածնին /համբուշենց/ և ստացել մեկ պատարագ²: Իսկ մեկ ուրիշ վիմագիր, գրված Շահնշահի պարսպի վրա, հիշատակում է Շահնշահի պարոնին և նրա որդուն՝ Յուշիպին³: Անտարակույս Յուշապենց դռան այն տեղն էր, որտեղ գտնվել է Յուշիպի տունը: Իսկ Յուշիպը Շահնշահի որդին էր՝ իր վասալների կողմից վերջինիս հորը տրվել է պարոն պատվատիտղոսը: Շահնշահը և նրա որդին ապրելիս են եղել քաղաքի արտոնյալ խավերի թաղամասում, ուր նրանց տան հարևանությամբ եղել է նույն դասից Մուզ խաչատուրի որդու տունը:

32. 1291թ. Մխիթար Շեռացին Ա. Փրկչի համար զանգեր է բերել և կառուցել եկեղեցու զանգակատունը⁴: Նվիրատուի տոհմանունը Աալուքենց է: Հավաքական այս բառը ծագում է արաբերեն Saluk-ից, որ նշանակում է աղքատ, չունևոր, ընչազուրկ, թափառաշրջիկ⁵: Մխիթարի սոցիալական դիրքի վերաբերյալ բառի հիշյալ իմաստներից կռահում կատարելն, անշուշտ, համարձակ քայլ կլինի: Հավանաբար նա սոցիալական դիրքի առումով իր նախնիների համեմատ առաջընթաց քայլ կատարել է, սակայն ազգանվան հարցում մնացել պահպանողական: Մխիթար Շեռացին ըստ երևույթին ներկայացնում էր ունևորների միջին դասը:

33. Շահեր՝ վարդապետը Անիի Ա. Գրիգոր /Թախտաղեկի կամ խաչուտի/ եկեղեցու նվիրատուներից էր, որի նվիրաբերածը արձանագրության մեջ հիշվել է ծիթագի/ն/ ձևով⁶: Արձանագրության թվագիրը վերծանվել է 2Ի /1271/ կամ 2/ 1251/: Նախապատվությունը տրվել է առաջինին: Ա. Բարխուդարյանի հավաստումով վարդապետ եզրույթը որոշ վիմագրագետներ վերծանել են վարդապետ, որը սխալ է: Ըստ նրա, միայն Հ. Օրբելին է ճիշտ վերծանել՝ վարդապետ: Որքան էլ զարմանալի է Հ. Օրբելու կազմած Դիվանում նշված բառը վերծանված ենք գտնում վարդապետ ձևով՝ հակառակ նրա գծապատկերում եղած վարդապետի:

Ա. Բարխուդարյանը ցույց է տվել, որ Ղ Ալիշանը և Հ. Օրբելին վաղ շրջանի վիմագրերում շենքեր կառուցող վարդապետներին համարել են ճարտարապետ՝ շինարարներ, իսկ XIII դ. մինչև XIV դ. կեսերը նրանք ստորագրել են վարդապետ ձևով⁷:

¹ Վիմական տարեգիր, էջ 95:

² Անդ, էջ 52:

³ Անդ, էջ 5:

⁴ Անդ, էջ 43:

⁵ Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքննություն, Երևան, 1978, էջ 286:

⁶ Դիվան I, էջ 60:

⁷ Ա. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ, էջ 18-24:

Այսպիսով, Շահերը XIII դ. Անիի հայտնի ճարտարապետներից էր, թեև անհայտ են մնում նրա հեղինակած կառույցները: Ոչինչ հայտնի չէ նաև նրա նյութական կարողության վերաբերյալ, բայց նույն դարաշրջանում ապրած մեկ ուրիշ ճարտարապետ Սիրանես վարդապետի աշխատանքների վարձատրությունները հայտնի են, որոնք ցույց են տալիս տվյալ բնագավառի բարձր վարձատրության հանգամանքը: Այս կապակցությամբ այլ տեղեկություններ ևս ունենք: Հետևաբար, Անիում, ուր լայն թափ էր ստացել շինարարությունը, ճարտարապետների մասնագիտությունը փնտրված ու արժավույն գնահատված էր, ուստի Շահերը քաղաքի նյութապես ապահովված անձանցից պիտի եղած լիներ:

34. Պարոն Գրիգորը 1272թ. անհայտ եկեղցուն է նվիրել մեկ գրակալ¹:

35. Հյուսն Ավետիքը մի գրակալ է նվիրել Ս. Կարապետին²: Անհայտ են մնում թե նվիրատվության թվականը և թե հոգևոր հաստատությունը:

36-38. Եղբայրներ Ուքան Զարիմադիմը, Պապան Վախրադիմն ու Զարիմադիմի տիկինը՝ Դապտա խաթունը Անիի բարեգործներից էին: Նրանք կառուցել էին քաղաքի եկեղեցիներից մեկի զանգակատունը, կատարել շատ նվիրատվություններ: Ուքանը, Պապանը և Դապտան հարուստ փողատերեր էին: Այդ է հաստատում նրանց այգիներ, խանապարներ, կրպակներ, ջրաղացներ և շարժական ունեցվածք գնելն ու Անիի եկեղեցիներից մեկին, Կարմիր վանքին, Հռոմոսսին և Խաչենի Մեծաբանից վանքին նվիրելը³: Նշվածների հարստության հիմնական աղբյուրը մեծածախ առևտուրն էր:

Ըստ Գ. Հովսեփյանի այս եղբայրների անուններին համընկալում ենք 1211թ. Սեբաստիայում գրված մի հիշատակարանում, որոնք այնտեղից գաղթել և հաստատվել էին Անիում:

Հ. Մանանդյանը Զարիմադիմին համարում է ծագումով մանագլեւորցի խոշոր առևտրական Ումեկի որդի: Ումեկը բնակվել էր Տփղիսում և օգտվում էր մի շարք առանձնաշնորհներից: Հ. Մանանդյանը մատնանշում է Ումեկի որդու՝ ճարի կողմից 1283թ. 40 հազար կարմիր դուկատով Գոշավանքը և Հովքը գնելու փաստը⁴:

39. Դավթի որդի Ըռուբեն իր հոր հիշատակի համար 1286թ. Տիգրանի բռններից գնել է ձիթհանք և նվիրել Մայր տաճարին⁵: Արձանագրության մեջ հիշված Տիգրանը հավանաբար Տիգրան Հոնենցն է: Ըռուբենի դասային պատկանելությունը որոշելիս նկատի առնելով նվիրատվությունը, նրան կարելի է համարել ունևոր խավերի միջին շերտի ներկայացուցիչ:

40-41. Քորգին և իր կին Աթէսը 1271թ. կառուցել են տվել Անիի վիմափոր եկեղեցին⁶: Արանք եղել են Շահնշահ Բ Ջաքարյանի վասալները: Եկեղեցի կառուցողներն, անշուշտ, նյութական միջոցներից զատ օժտված պետք է լինեին որոշակի իշխանությամբ:

¹ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 60:

² Անդ, էջ 62:

³ Դիվան I, էջ 65:

⁴ Վիմական տարեգիր, էջ 112-113, 117:

⁵ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 13-15, Հ. Մանանդյան, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ., Երևան, 1977, էջ 277-279:

⁶ Դիվան I, էջ 36:

⁷ Անդ, էջ 68:

42-43. Մայր տաճարին պահպանված 1293թ. վիճակի տեղեկացում է Մխիթարի և նրա ամուսնու՝ Ղիմեթի կողմից Անիի՝ Կարսի դռան մոտ եղած պահեզի չարեքը և մեկ շուրջառ այդ եկեղեցուն նվիրելու մասին¹։ Պահեզը պարտեզն է կամ բանջարանոցը, իսկ չարեքը կշռի չափ է, նաև հողատարածքի չափի միավոր։ Չարեքը առնչվում էր հողի բնավարձակալության հետ։ Կալվածատիրոջ հողը մշակելու դիմաց գյուղացին նրան էր հանձնում ստացված բերքի 1/4-ը։ Իբրև հողատարածքի չափի միավոր չարեքը հատկացվում էր գյուղական համայնքնի 4 հոգուց բաղկացած գերդաստանին։ Մեր օրինակում չարեքը հողատարածք էր, պարտեզ կամ բանջարանոց, որը հատկացվել էր Մայր տաճարին։ Հետևաբար Մխիթարը և Ղիմեթին կալվածատերեր էին։

44-46. 1310թ. Մաթեւը կնոջ՝ Սթենիի և եղբոր՝ Մարկոսի հետ նորոգել է Տիգրան Հոնենցի վանքի ջրատարը²։ Նվիրատուները վանքը ստացել են Շահնշահի Բ Ջաքարյանից։ Մաթեւը իրեն համարում է «աթաբակ ամիրսպասալար Շահնշահի մծիկնաբարթութուցէս»։ Վերջին տերմինը վրացերենից թարգմանվում է «դպիրների ավագ», «դպրապետ», որը պետք է հասկանալ Շահնշահ Բ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի իմաստով։

47-48. Սթաբեկ Վահրամը և նրա վասալ Ասիլը 1342թ. նորոգել են Ս. Փրկիչ եկեղեցու զմբեթը։ Արձանագրությունը գրվել է երկուսի անունից, այնինչ նորոգության ծախսերը հոգացել է Ասիլը, որը Վահրամին համարում է պատրոն և որի հրամանով էլ իրականացրել է ձեռնարկը³։

49. Շապաղիներ՝ Հովհաննեսի որդին, 1348թ. արձանագրությամբ 700 արծաթ վճարելով Ա. Առաքելոց եկեղեցուն է վերադարձրել նրան նախկինում պատկանած Ա. Առաքելոց եկեղեցին իր համայնքով և կալերով։ Շապաղիները նշվածներից բացի գնել և Ա. Առաքելոցին է նվիրել արժեքավոր ուրիշ հարստություն։ Արանց դիմաց նա ստացել է 12 օր պատարագ⁴։ Կարելի է կարծել, որ Շապաղիները բացի հարստությունից քաղաքում ունեցել է նաև իշխանություն։

Ի մի բերելով վերը շարադրվածը, Անիի եկեղեցիների ու վանքերի X-XIV դդ. նվիրատուների հասարակական շերտերը կարելի է տարբերակել հետևյալ կերպ.

ա. երկրի /քաղաքի/ գերագույն իշխանությունը մարմնավորող բազավորական կամ իշխանական տան անդամներ /Կատրանիդե թագուհի, Ջաքարե Ջաքարյան, Շահնշահ Բ Ջաքարյան, աթաբեկ Վահրամ Ջաքարյան/

բ. Պետական իշխանության հետ սերտորեն կապված ռազմավարչական ավագանու ներկայացուցիչներ և նրանց տոհմակիցներ ու ավատատերեր /Շուշան Պախլավունի, Ապլարիք Պախլավունի, Վահրամ Պախլավունի, Աբուղամր Պախլավունի, Աիթի Պախլավունի, վերջինիս ամուսին Գրիգոր, պարոն Գրիգոր, Զորգիս, Աթէս, Մաթես, Աթենի, Ասիլ, Հոռոմ տիկին/

գ. Խոշոր կալվածատերեր, առևտրականներ ու վաշխառուներ /Տիգրան Հոնենց, Ուքան Զարիմադին, Պապեան Վախրադին, Դապտա խաթուն, Զրիստափոր, Սողոմոնի որդի Հովհաննես, Գրիգոր, Առյուծ Հոգևորյանց/

դ. Հոգևորականներ ու նրանց ընտանիքի անդամներ /Տեր-Ամարգիս, Սարկավագ քահանա, Տրդատ քահանա և նրա կին Խուշուշը/

¹ ԱՆՂ, էջ 40:

² ԱՆՂ, էջ 63-64:

³ Դիվան, I, էջ 44:

⁴ ԱՆՂ, էջ 29:

ե. Միջին կարողության տեր անձիք՝ դատելով նրանց նվիրաբերումներից
Աթանաս, Ջուհալ, Մխիթար Շերաքի, Դավթի որդի Ըռուբեն, Մուգ խաչատուրի որ-
դի Ակեռ, Մխիթար և իր կին Ղիմեթի/

զ. Տարբեր մասնագիտությունների տերեր Մարգիս լարարար, Ջաքարե
հեքիմ, Շահեր վարդապետ, հյուսն Ավետիք/

Նվիրատուներից մի քանիսը միմյանց հետ կապված էին վասալա-սյուզե-
րենային կապերով:

ՀԱԿՈՔ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒ Մ 1813-1823թթ.

Արտագաղթերն ու բռնագաղթերը, ինչը հատկապես բնորոշ է թուրքա-
պատակ արևմտահայությանը, դիմախեղեցին հայերի բնօրրան հանդիսացող
Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառների ու նահանգների ժողովրդագրա-
կան պատկերը՝ իրենց բացասական ազդեցությունն ու հետևանքները թողնելով
հետագա դարերի վրա: Այս գործընթացները պայմանավորված էին նաև հարևան
երկրների, մասնավորապես Ռուսական կայսրության վարած ժողովրդագրական
քաղաքականությամբ, որը նպատակ ուներ հնարավորինս արագ վերաբնակեցնել
սահմանային նորանվաճ տարածքները: Այդօրինակ երևույթներ նկատվեցին նաև
Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ տասնամյակին՝ մասնավորապես
1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ընթացքում:

1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական իշխա-
նություններն ուժեղացրին ռուսներին օժանդակած արևմտահայության հալա-
ծանքները: 1813թ. հուլիսի 7-ին Կովկասի կառավարչապետ գեմ. Ռտիշչևը բողոքի
մոտա ներկայացրեց Թուրքիային՝ պահանջելով դադարեցնել հաշվեհարդարը
հայ բնակչության նկատմամբ:¹ Սակայն արևմտահայության վիճակը զնալով շա-

¹ АКАК, т. 5, Тифлис, 1873, лок. 932-933.